Przedstawiamy Państwu publikację *Pamiątki kultury żydowskiej regionu łódzkiego*. Otwiera ona przed nami świat, który ulegał zagładzie, w tak straszliwy i barbarzyński sposób, że nie jesteśmy dziś sobie w stanie tego wyobrazić. A przecież od wielkiej wojny ten świat był integralną częścią dziejów ziem tworzących obecnie województwo łódzkie.

Często mówimy o samej Łodzi, jako dawnym mieście czterech kultur, o zgodnej koegzystencji Polaków, Żydów, Niemców i Rosjan. Wszyscy wiedzą, że w Łodzi istnieje największa w Europie ocalona dzielnica żydowska. Wszyscy pamiętają o tragedii Litzmannastadt Ghetto, do którego trafiały tysiące Żydów z całej Europy, żeby zginąć później w obozach zagłady w Chełmnie nad Nerem, Treblince, Oświęcimiu. W 1939 r. Łódź liczyła 672 tys. mieszkańców, w tym 231 tys. Żydów. Wśród Polaków pochodzenia żydowskiego byli ludzie wybitni i znani na całym świecie: Artur Rubinstein, Aleksander Tansman, Ary Sternfeld, Jerzy Kosiński, Roman Polański, Julian Tuwim, Aleksander Ford, Aleksander Bardini, Ida Kamińska. W Łodzi mieszkał i tworzył znakomity fraszko- i bajkopisarz, poeta Horacy Safrin.

Jednakże dla bardzo wielu z nas losy Żydów z małych miasteczek i wsiów w obecnym Łódzkiem pozostają „białą plamą". Nasza mapa pozwoli powędrować ich śladami, zobaczyć to, co pozostało po wielotysięcznej społeczności żydowskiej.

Polska w XIX-XX w. była drugim po Imperium Osmańskim największym skupiskiem Żydów na świecie. W naszym regionie pojawili się już w XIII w. Królowie, a także właściciele prywatnych miast chętnie sprowadzali starozakonnych, gdyż ich talenty pozwalały szybko rozwijać zwłaszcza handel i rzemiosło, co przyczyniało się do rozwoju gospodarczego miejscowości.

Szczególny napływ ludności wyznania mojżeszowego nastąpił w końcu XVIII w. i przez pierwszą połowę XIX w. Szybko powstawały żydowskie gminy wyznaniowe, budowano synagogi i domy modlitwy, szpitale, ochronki i przytułki, zakładano cmentarze. Równolegle rozwijała się bogata kultura żydowska. Żydzi mieli swoje szkoły, teatry, organizacje społeczne, wreszcie partie polityczne. Dzięki pracowitości potrafili zdominować wiele dziedzin rzemiosła i usług. W licznych miejscowościach stanowili 80-100% rzemieślników. Ponadto w kilku miastach (m.in.: w Radomsku, Aleksandrowie Ł., Białej Rawskiej) rozwinęli się ruch chasydzki. W okresie międzywojennym stanowili znaczny odsetek inteligancji Rzeczpospolitej. Przed wojną wśród lekarzy było w Polsce 33,5% Żydów. Wśród adwokatów 53%. Wiele miast zasłynęło dzięki Żydom. Tak miało miejsce w Brzezinach, znanych w całym kraju ze znakomitych krawców żydowskich. Żydzi budowali manufaktury, później buduje fabryki i wreszcie, jak w Łodzi - wielkie fabryki i pałace. Szczególnie intensywny rozwój społeczności żydowskiej miał miejsce w latach międzywojennych. Tuż przed wybuchem II wojny światowej w Polsce mieszkało 3,5 mln Żydów. Stanowili 10% całej ludności. Ówczesne województwo łódzkie liczyło 2,2 mln mieszkańców. Wśród nich było 326 970 osób wyznania mojżeszowego - 12% ogółu. Świat ten podczas II wojny światowej przestał istnieć błyskawicznie, jak zdmuchnięta świeczka. Holocaust dotknął nie tylko ludzi. Hitlerowcy zaciekle niszczyli takie materialne świadectwa obecności Żydów, jak bóżnice i synagogi, równali z ziemią kirkuty, nagrobkomacewy służyły jako płyty chodnikowe i materiał budowlany. To była zagłada w pełnym znaczeniu tego słowa. Po wojnie liczbę ocalałych z Holocaustu, którzy przetrwali w obozach zagłady i na krótko wrócili do rodzinnych miejscowości, szacowano na 40-180 tysięcy. Większość opuściła Polskę. Nie mieli już rodzin, domów, nawet cmentarzy...

Naszą publikacją chcemy przypomnieć historię unicestwionego narodu. Ścieżkami po pamiątkach kultury materialnej Żydów ziemi łódzkiej dojdziemy do 1939 r. Nie jest naszym celem ukazanie bezmiaru cierpień Żydów podczas okupacji. Nie podajemy miejsc pochówku, obszarów gett czy pomników. Jedynie ze zrozumiałych względów opublikowaliśmy miejsce zagłady Żydów ziemi łódzkiej - Chełmno nad Nerem położone w województwie wielkopolskim w pobliżu Dąbia. Pragniemy przypomnieć czasy przedwojenne, kiedy miasta i miasteczka w naszym regionie kipiały życiem, kiedy Polacy i Żydzi mieszkali obok siebie, a obie kultury. Ponadto aleksandrowscy Żydzi zajmowali się rzemiosłem, zwłaszcza szewstwem i krawiectwem, wynajmem mieszkań i domów oraz handlem nieruchomościami. Przed II w. św. ich społeczność liczyła 2600 osób (33%). Aleksandrów stał się jednym z ośrodków chasydzkich, tu nauczali oraz rozwiązywali problemy współwyznańcy cadycy z dynastii Danzigerów.

Dom cadyka (ul.85-070, ul.Wawrzaska 10/12)

Budynek, będący do wojny siedzibą chasydów Danzigerów, jest dziś interesem łódzkim ogólnoazjatyckiego im. Mikołaja Kopernika.

Cmentarz (95-070, ul.Gorna 17)

Powstał w 1822 r. Znajduje się tam lapidarium, oraz ocalała macewa na grobach. Rozbite fragmenty pozostałych nagrobków ułożono za lapidarium. Cmentarz jest miejscem spoczynku cadyka Hershe Henichem, przywódcy chasydzkiej dynastii Gory Kalwarii. Do jego grobu, zgodnie z tradycją, przybywają chasydzi.

Bełchatów

Był miastem prywatnym, dlatego osiedlanie się Żydów nie było niczym ograniczone. W XIX w. stanowili oni 76% mieszkańców, przed II w. św. Żyło tu 6000 Żydów (55%). Najważniejsze budynki służące wyznawcom judaizmu: synagoga, dom gminy, rytualna łaźnia, rzeźnia do uboju koszernego znajdowały się przy dzisiejszej ul. 11 Stycznia i zostały zniszczone przez nazistów.

Cmentarz (ul.Kopalniana (97-400 Bełchatów))

Został założony w 1677 r. Zdewastowany przez hitlerowców. Na jego miejscu powstał park, Z kawałków rozbitych macew zostało zbudowane lapidarium.

Muzeum regionalne

(97-400, ul. Rodziny Hellwigów 11)

Czynne: wt.-pt.:8-13; od.:10-17; ne.:11-18

tel 44 633 11 33; www.muzeum.belchatow.pl

Przechowuje ono liczne pamiątki po bełchatowskim cmentarzu. Ponadto w muzeum znajdują się rytualne naczynia chasydzkie, oraz macewa-nagrobek, na której dwa fragmenty Tory - jeden z bełchatowskiej synagogi, zniszczonej w 1941 r., drugi z niemiennego miejscowego. Zgromadzono też dokumenty związane z historią Żydów.

Będków

W latach 1462-1870 był prywatnym miastem. Żydzi zaczęli osiedlać się już na początku XVIII wieku. W 1939 r. w Będkowie mieszkało 248 Żydów (35%).

Cmentarz (na pd.-wsch. od wsi)

51°34'47.15"N 19°45'6.71"E

Założony w połowie XIX w. Zniszczony w okresie wojny. Obecnie rośnie na nim las.

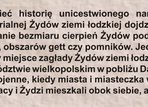

Aleksandrów Ł. - ohel cadyka Henochy Henicha

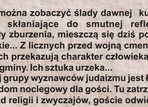

Aleksandrów Ł. - grobowiec - lapidarium

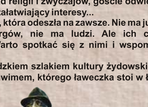

Bełchatów - pomnik w Parku Tysiąclecia

Macewa w muzeum w Bełchatowie

Aleksandrów Łódzki

Osadę miejską założył ok. 1816 r. Rafał Bratoszewski; który nazwał ją na cześć cara Aleksandra I. Do końca XIX w. liczyła 20. XIX w. uzyskaliśmy prawa miejskie. Przemysł miał specjalizację dziewiarską. Liczne osiedlali się Żydzi. Już w 1830 r. utworzyli własną gminę, zajmowali się głównie handlem. Kiedy w regionie rozpoczął się rozwój przemysłu włókienniczego i włókienniczego szybko powstały nalezące do Żydów manufaktury i fabryki. Ponadto aleksandrowscy Żydzi zajmowali się rzemiosłem, zwłaszcza szewstwem i krawiectwem, wynajmem mieszkań i domów oraz handlem nieruchomościami. Przed II w. św. ich społeczność liczyła 2600 osób (33%). Aleksandrów stał się jednym z ośrodków chasydzkich, tu nauczali oraz rozwiązywali problemy współwyznańców cadycy z dynastii Danzigerów.

Dom cadyka (85-070, ul. Wawrzaska 10/12)

Budynek, będący do wojny siedzibą chasydów Danzigerów, jest dziś interesem łódzkim ogólnoazjatyckiego im. Mikołaja Kopernika.

Cmentarz (95-070, ul. Gorna 17)

Powstał w 1822 r. Znajduje się tam lapidarium, oraz ocalała macewa na grobach. Rozbite fragmenty pozostałych nagrobków ułożono za lapidarium. Cmentarz jest miejscem spoczynku cadyka Hershe Henichem, przywódcy chasydzkiej dynastii Gory Kalwarii. Do jego grobu, zgodnie z tradycją, przybywają chasydzi.

Bełchatów

Był miastem prywatnym, dlatego osiedlanie się Żydów nie było niczym ograniczone. W XIX w. stanowili oni 76% mieszkańców, przed II w. św. Żyło tu 6000 Żydów (55%). Najważniejsze budynki służące wyznawcom judaizmu: synagoga, dom gminy, rytualna łaźnia, rzeźnia do uboju koszernego znajdowały się przy dzisiejszej ul. 11 Stycznia i zostały zniszczone przez nazistów.

Cmentarz (ul.Kopalniana (97-400 Bełchatów))

Został założony w 1677 r. Zdewastowany przez hitlerowców. Na jego miejscu powstał park, Z kawałków rozbitych macew zostało zbudowane lapidarium.

Muzeum regionalne

(97-400, ul. Rodziny Hellwigów 11)

Czynne: wt.-pt.:8-13; od.:10-17; ne.:11-18

tel 44 633 11 33; www.muzeum.belchatow.pl

Przechowuje ono liczne pamiątki po bełchatowskim cmentarzu. Ponadto w muzeum znajdują się rytualne naczynia chasydzkie, oraz macewa-nagrobek, na której dwa fragmenty Tory - jeden z bełchatowskiej synagogi, zniszczonej w 1941 r., drugi z niezmiennego miejscowego. Zgromadzono też dokumenty związane z historią Żydów.

Będków

W latach 1462-1870 był prywatnym miastem. Żydzi zaczęli osiedlać się już na początku XVIII wieku. W 1939 r. w Będkowie mieszkało 248 Żydów (35%).

Cmentarz (na pd.-wsch. od wsi)

51°34'47.15"N 19°45'6.71"E

Założony w połowie XIX w. Zniszczony w okresie wojny. Obecnie rośnie na nim las.

Mapa jest zobrazowaniem trzech publikacji autorstwa Joanny Podolskiej (Dyrektor Centrum Dialogu im. M. Edelmana w Łodzi):
„Spacerownik Łódź żydowska" (wyd. 2009r.)
„Spacerownik Cmentarz żydowski w Łodzi" (wyd. 2009 r.)
„Spacerownik Śladami Żydów Ziemi Łódzkiej" (wyd. 2010r.)
Dla przejrzystości prac dotyczące historii Żydów na ziemi łódzkiej gorąco polecamy! powyższe pozycje. Dla ułatwienia podróżujących, którzy wspomagają się systemem GPS podaliśmy wpółrzędne miejsc trudniejszych do odnalezienia oraz kody pocztowe miejscowości. Polecamy również odwiedzić stronę internetową: www.sztetl.org.pl

promuje łódzkie
CENTRUM DIALOGU
im. Marka Edelmana w Łodzi

PUBLIKACJA BEZPŁATNA
ŁÓDŹ 2016
ISBN: 978-83-60390-13-1
Urząd Marszałkowski Województwa Łódzkiego
Departament Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki
www.lodzkie.pl
turystyka@lodzkie.pl
Redakcja: Departament Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki
Urząd Marszałkowski, ul. Piłsudskiego 9, 90-051 Łódź
Materiał filmowy: Jagiellońskie Towarzystwo Kulturalne
Materiał zdjęciowy: Archiwalne zdjęcia z zbiorów Muzeum Miasta Łodzi, Wojewódzkiego Ośrodka Dokumentacji Geodezji i Kartografii, ROT w Łodzi, Wojewódzkiego Ośrodka Dokumentacji Zabytków, Departament Kultury, Sportu i Turystyki ul. 9 - 423 Łódź, www.rsp.pl, www.lodzkie.pl, www.geoportal.gov.pl
Materiał zdjęcia z lotu ptaka: Wojewódzkie Biuro Geodezji i Urządzeń Rolnych
Materiał zdjęcia z wnętrza: www.szlet.org.pl, www.lodzkie.pl
Współpraca: Centrum Dialogu im. Marka Edelmana w Łodzi
Konsultacja: Jagiellońskie Towarzystwo Kulturalne
Tekst: Michał Trybalski, Jagiellońskie Towarzystwo Kulturalne
Korekta: Agnieszka Kowalczyk, Departament Kultury, Sportu i Turystyki
Projekt graficzny: Studio Graficzne Sprint, www.sprint.pl, ROT w Łodzi
Wydawca: Departament Kultury, Sportu i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Łódzkiego
Druk: Drukarnia Diagon, ul. Marka Edelmana w Łodzi
Nakład: 1000 egzemplarzy
Publikacja bezpłatna

pamiątki kultury żydowskiej regionu łódzkiego

promuje łódzkie

Przedbórz

Prawa miejskie ma od 1370 r. Rozwojowi sprzyjało położenie przy szlaku handlowym z Rusi na Śląsk. Był znanym ośrodkiem tkactwa i handlu. Żydzi osiedlali się tu już od XV w.

Synagoga z 1760 r. została spalona przez Niemców. W 1939 r. mieszkało tu 4500 Żydów (65%).

Cmentarz (97-570, ul. Ogrodowa)

Założony w XVIII w. Niemcy nazewnątrz wyłożyli plac przez siedzibą gestapo (dziś mieści się tam szkoła). Obecnie (2011-12) nagrobki są odzyskiwane. Na kirkucie zachowało się 10 nagrobków. Postawiono też tu pomnik.

Muzeum Ludowe Ziemi Przedborskiej

(ul. Kielecka 9) tel. 44 781 50 80; www.przedborz.pl

Czynne: wt.-pt.:8-13; od.:10-13

Zgromadzono tu liczne judaika, m. in.: Tore, macewy, kafle z gwiazdą Dawida, zdjęcia i przedmioty codziennego użytku. Ponadto wytwory sztuki ludowej o tematyce żydowskiej.

Radomsko

Prawa miejskie uzyskało w 1266 r. Położenie osady na skrzyżowaniu dróg handlowych z Krakowa, Wielkopolski i Śląska na Ruś sprzyjało rozwoju miasta. W I Rzeczypospolitej Żydzi mieli tu zakaz osiedlania się. Po rozbiorach od XIX w. zaczęli zasiedlać miasto. W 1834 r. powstała gmina żydowska. W 1843 r. rabin Salomon ha-Kohen Rabinowicz założył dwór chasydzki. Od tej pory był ważnym ośrodek ruchu chasydzkiego. Gmina żydowska należała do bogatych. Wiele fabryk, hoteli i restauracji należało do wyznawców judaizmu. Synagoga z 1908 r. znajdowała się przy obecnej ul. Berka Joselewicza. Podczas II w. św. została zburzona. W 1939 r. mieszkało tu ok. 9000 Żydów (45%).

Cmentarz (97-500; ul. Przedborska 196)

Został założony w 1816 r. Podczas II w. św. Niemcy zdewastowali nekropolię, a na cmentarzu rozstrzelali ponad 1500 Żydów. Zachowało się około 3000 nagrobków.

Muzeum Regionalne im. Stanisława Sankowskiego (ul. Narutowicza 1)

tel. 44 686 00 76; www.muzeum.radomsko.pl

Czynne: pn.,-pt.:10-16; nd.:10-18

Judaika prezentowane są na stałej wystawie historycznej. Są to przedmioty związane z kultem religijnym, takie jak frzy jady (z XIX w.), balsaminka (puszka na wonności), fragment Tory z dodomszczańskiej synagogi z XIX w., tefilin (osobiste pudełeczko na fragmenty tory), dwie lampki chanukowe.

Rawa Mazowiecka

Prawa miejskie otrzymała w 1321 r., w XIV-XV była stolicą księstwa. Położenie przy szlaku handlowym z Pomorza do Małopolski i Rusi sprzyjało rozwojowi miasta. Przed II wojną Żydzi zaczęli osiedlać się 1507 r. Największy napływ nasąpił w XIX w. Przed II w. św. Żyło tu 3000 Żydów (40%).

Cmentarz (96-200, ul. Kazimierza Wielkiego)

Założony w drugiej połowie XVIII w. Podczas II w. św. hitlerowcy zniszczyli cmentarz. Do dziś na terenie cmentarza można odnaleźć fragmenty zniszczonych nagrobków.

Lututów - dawna synagoga

Łask - dawna synagoga

Łask - judaika w izbie muzealnej

Łęczyca - dawna Mała Synagoga

Łęczyca - judaika w Muzeum

Łowicz - cmentarz

Łowicz - judaika w muzeum

Skierniewice - dawny dom modlitwy

Skierniewice - ohel na cmentarzu

Lutomiersk

Prawa miejskie miał od 1264 r. do 1870 r. Miasto żyło z handlu przy przeprawie przez Ner. Żydzi zaczęli osiedlać się tu w końcu XVII w. W 1772 r. zbudowano drewnianą synagogę, zaprojektowaną przez Benjamina Hillela i uchodzącą za jedną z piękniejszych w Polsce. Spłonęła podczas I w. św. Cmantarz z początku XVIII w., zdewastowany w czasie wojny, całkowicie zniknął z krajobrazu, a leżące zabudowania, 7 domów, wybuchem II w. św. mieszkało tu 2000 Żydów (40%).

Lututów

Od XV w. miasto szlacheckie, które szybko popadało. W XVIII w. mieszkali tu wyłącznie chłopi. Dopiero w XIX w. pojawiać się zaczęli Żydowscy. W 1939 r. mieszkał tu 1703 Żydów (70%).

Synagoga (98-360, ul. Wieruszowska 4)

Powstała w połowie XIX w. Zdewastowana podczas II w. św. Po wyzwoleniu otwarto tu kino, dziś mieści się w niej zakład krawiecki. Został całkowicie spalony XIX w.

Cmentarz (ul. Wrocławska, Młynek)

51°21'40.18"N 18°25'15.31"E

Podczas II w. św. Niemcy go zdewastowali. Po wojnie była tu kopalnia piasku, a do dołów wsypywano śmieci.

Łask

Prawa miejskie otrzymał w 1422 r., stał się znaczącym ośrodkiem rzemieślniczo-handlowym. To prywatne miasto było otwarte dla osadników żydowskich, dlatego już w XVI w. byli mieszkańcami grodu, a w 1793 r. żyło tu ich 1327 (77%). Przed II w. św. mieszkało tu 3366 Żydów (47%).

Synagoga (98-100, ul. Straszaka 4)

W miejscu dawniejszej, wzniesiono ok. 1752 r. nową wraz z domem modlitwy. Została ona w 1939 r. rozebrana na początku XX w. Kolejna, zbudowana w okresie międzywojennym, jest dzisiaj remizą strażacką. Obok, od lat 60., stała bóżnica chasydów (dziś w jej miejscu jest budynek LOK).

Cmentarz (ul. Wiązowska - Podlaszcze)

51°34'38.82"N 19°19'49.6"E

Pierwszy cmentarz był przy synagodze, drugi z XVIII w. w miejscu dzisiejszego liceum ogólnokształcącego - został on zdewastowany w czasie wojny, nagrobkami Niemcy wyłożyli drogi. Przed budową szkoły (lata 50-tych) w 1 przychy ekshumowano i pochowano w Łodzi. Kolejny cmentarz założono w XX w. na Podlaszczu. Ostatni pochówek to 70 osób zabitych w czasie likwidacji łaskiego getta w sierpniu 1942 r. Po wojnie cmentarz uległ stopniowej dewastacji. Zachowało się kilkadziesiąt ciekawie zdobionych nagrobków.

Izba Muzealnia (Biblioteka)

43 657 32 27; www.biblioteka.lask.pl

Można zobaczyć fragmenty macew, dokumenty i zdjęcia związane z Laskiem Żydów.

Łęczyca

Prawa miejskie w XIII w. następnie została stolicą księstwa. Żydzi zaczęli osiedlać się pod koniec XV w. W XVIII w. gmina żydowska była największym skupiskiem Żydów w środkowej Polsce. W 1939 r. żyło tu 3900 Żydów (33%). Cmentarz istniał od XV w. Podczas II w. św. hitlerowcy zniszczyli cmentarz, nie zostawiając ani jednego nagrobka. Po wojnie postawiono tu domy (ul. Bardowskiego).

Synagoga i mykwa (99-100; ul. Szpitalna)

Wielką synagogę wybudowano w 1787 r. Znajdowała się ona przy ul. Kaliskiej 8, w miejscu obecnego skweru. Zemsty dokonał się, a ruiny rozebrał. Na podwórzu ul. Żydowskiej zachował się budynek mykwy. Obecnie jest zamieszkały. Ma trzy synagogę z 1870 r. przebudowano na mieszkania.

Muzeum Ziemi Łęczyckiej (ul. Zamkowa1)

tel. 24 721 99 97; www.zamek.leczyca.pl

Czynne: pn.,-pt.:10-16; sb.-nd.:10-14.30

Znajdują się tu trzy nagrobki z piaskowca. Mają rzeźbione detale oraz inskrypcje nagrobne w języku hebrajskim.

Archiwum Państwowe (ul. Bełwederska 38)

tel. 24 721 29 27; Czynne: wt.-pt.: 8-16

Znajduje się tu stała ekspozycja judaików.

Łowicz

Prawa miejskie uzyskał w 1298 r. Ponieważ było to miasto kościelne, aż do rozbiorów, Żydzi mieli zakaz osiedlania się. W XIX w. ich liczba gwałtownie wzrosła. W 1939 r. żyło tu 4500 Żydów (36%). W 1829 r. zbudowano drewnianą synagogę. Bóżnica z 1897 r. przy ul. Browarne została rozebrana w 1995 r.

Cmentarz (99-400; ul. Łęczycka 96)

Kluczek Guzek, ul. Łęczycka 98, tel. 664 416 773

Został założony w 1829 r. W czasie wojny wiele nagrobków hitlerowcy wykorzystali do brukowania ulic, budów i prac melioracyjnych. Po wojnie macewy posłużyły do budowy pomnika "Więźniom Armii Czerwonej". Przetwalo kilkaset macew. Kirkut został uporządkowany w 1993 r.

Muzeum w Łowiczu (ul. Stary Rynek 57)

tel. 46 837 39 28; www.muzeumlowicz.pl

Czynne: wt.-pt.:10-16; sb.-nd.: 10-18

Znajduje się tu Żyta Pamięci Żydów Łowickich. Na ekspozycji znajdują się m.in.: przedmioty kultu religijnego, archiwalne fotografie i druki, macewy, przedmioty codziennego użytku.

Łódź

Prawa miejskie uzyskała w 1423 r., ale jej rozwój jako miasta ruszył dopiero w drugą połowę XIX w. Stała się najważniejszym w imperium rosyjskim centrum przemysłu włókienniczego. W latach 80. XIX w. była najszybciej rozwijającym się miastem na świecie. Na bawełnie i produkcji tkanin powstawał ogromny przemysł, który stał się jednym z najbogatszych w Rosji. Rozwój miasta opisał Władysław Reymont w powieści pt. „Ziemia obiecana". Pierwsi Żydzi zaczęli osiedlać się w XVIII w., ale nie była to liczna społeczność. Większy napływ rozpoczął się, gdy miasto zaczęło zyskiwać charakter przemysłowy. Wśród ludności chrześcijańskiej przeważali rzemieślnicy, robotnicy i handlarze. Zamieszkiwali okolice Starego Rynku. W latach 1873-1912 liczba Żydów wzrosła niemal czterokrotnie, z 12 000 do ponad 167 000. Szczególnie do rozwoju przemysłu łódzkiego przyczynili się Żydzi z Rosji, którzy znakomicie znali tamtejszy rynek zbytu i mieli kontakty z odbiorcami na wschodzie.

Cmentarze (ul. Strobowska i ul. Graniczna)

Pierwszy cmentarz został założony w 1822 r. podczas II w. św. Niemcy go zniszczyli, a ciała zwłoki użyli do regulacji koryta rzeki. W 1989 r. i w 1993 r. cmentarz uporządkowano i ogrodzono. Nowy kirkut założono w połowie początku XX w.

Izba Historii Skierniewic (96-100;ul.. Floriana 4)

tel. 46 833 44 71;

Czynne:wt.i pt.:10-17; śr. i czw.:10-16;sb.i nd..:10-13

Posiada interesujące zbiory, w tym judaika.

Stryków

Była to osada na szlaku z Mazowsza do Wielunia i Częstochowy. W 1850 r. otrzymał prawa miejskie (utracił je w 1870 r. i ponownie otrzymał w 1923 r.). Osadnictwo żydowskie było na tyle liczne, że już w 1806 r. powstała gmina wyznaniowa. Przed II w. św. mieszkało tu 2000 Żydów (40%). Synagoga z XVIII w. została spalona w 1939 r. przez Niemców, a cmentarz całkowicie zdewastowany (dziś stoi na nim zakład przemysłowy).

Sulejów

Prawa miejskie otrzymał w 1308 r. Należał do opactwa w Sulejowie i dlatego osadnicy nie byli osiedlać. Po kasacie klasztoru w 1819 r. pojawili się pierwsi żydowscy osadnicy. W 1939 r. mieszkało tu 2352 Żydów (47%). Cmentarz założony w 1864 r. znajdował się przy obecnej ul. Podole. Zniszczony podczas II w. św., obecnie na jego miejscu jest boisko.

Szadek

Prawa miejskie otrzymał w XIII w. Leżał na skrzyżowaniu ważnych dróg z Łęczycy do Sieradza i z Piotrkowa do Uniejowa. Był miastem królewskim z zakazem osiedlania się Żydów. Dopiero w XIX w. utworzyli własną gminę wyznaniową. Przed II w. św. mieszkało tu 420 Żydów (15%). Synagoga z XIX w. znajdowała się przy ul. Sieradzkiej. Po wojnie służyła jako dom kultury, z czasem popadła w ruinę, w 1999 r. została rozebrana.

Cmentarz (przy drodze z Szadkowic do Zduńskiej Woli)

51°40'49.79"N 18°32'0.14"E

Założony na początku XIX w. W czasie II w. św. Niemcy zniszczyli bogate wyposażenie bóżnicy, zamienili ją w magazyn soli. Po wojnie budynek popadał w ruinę. Wyremontowany w 1989 r. ponownie służy wiernym.

Synagoga (ul. Pomorska 18)

Jest to siedziba Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Łodzi. W budynku znajdują się: biura, synagoga, Centrum Kultury Żydowskiej, stołówka koszerna oraz różne stowarzyszenia i towarzystwa. Gmina opiekuje się cmentarzami w Łodzi, Lasku, Zduńskiej Woli, Radomsku, Aleksandrowie Łódzkim, Pabianicach i Piotrkowie Trybunalskim. Działa też sklep z koszernymi produktami.

Obelisk z tablicą oraz fresk na kamienicy (skrzyżowanie ul. Żelnej i ul. Kościuszki)

Stała tu Wielka Synagoga zbudowana w latach 1881-1887 przez konsorcjum bogatych kupców i przemysłowców, w tym Izraela Poznańskiego, Joachima Silberstena i Karola Scheiblera. Była to największa i najpiękniejsza synagoga w Królestwie Polskim. Niemcy spalili ją w 1939 r.

Pomnik Dekalogu (Park Staromiejski)

Stoi od 1995 r. w pobliżu miejsca synagogi, która była największą w całej Europie Środkowej. Liczyła Jej budowę zakończono w 1871 r. Niemcy ją spalili w 1939 r. (rozebrali mur).

Dom modlitwy (ul. Piotrkowska 46)

Prywatny dom modlitwy z lat 1895-1900. Z danwej budowli pozostały okrągłe okna na podduszu z mosiężnymi ramami. Obecnie w budynku mieści się m.in. księgarnia.

Dom modlitwy (ul. Piotrkowska 107)

Z 1891 r. w ornamentyce dominują kamienicy, obecnie restauracja "Sofa".

Dom modlitwy (ul. Piotrkowska 118)

Założony przed rok 1895 r. w ofiocyne kamienicy.

Mykwa (ul. Gdańska 75)

Rytualna łaźnia została wybudowana na początku lat 20. XX w. Po II wojnie światowej w budynku mieściła się szkoła partyjna PZPR, obecnie - Kolegium Języków Obcych Uniwersytetu Łódzkiego.

Kompleks fabryczny Poznańskiego

(ul. Ogrodowa 15/17)

Składa się z pałacu, obiektów fabrycznych i "familiów" - miejsc mieszkań robotników. Pałac Izraela Kalmanowicza Poznańskiego z 1877 r. jest obecnie siedzibą Muzeum Miasta Łodzi. Fabryka była jedną z największych w Łodzi. Obecnie - po rewitalizacji - jest centrum rozrywkowo-handlowym *Manufaktura*.

Pałace rodziny Poznańskich

Znajdują się na ul. Więckowskiego 36 (z 1896 r.), obecnie Muzeum Sztuki, na ul. Gdańskiej 32 (z 1904 r.) dziś siedziba Akademii Muzycznej.

Biała Rawska - dawna synagoga

Bolesławiec - cmentarz

Bolimów - rzadko spotykany granitowy nagrobek

Brzeziny - lapidarium na cmentarzu

Skierniewice - cmentarz

Skierniewice - relief na nagrobku

Szadek - cmentarz

Szczerców - cmentarz

Szczerców - macewa

Przedborz

Prawa miejskie ma od 1370 r. Rozwojowi sprzyjało położenie przy szlaku handlowym z Rusi na Śląsk. Był znanym ośrodkiem tkactwa i handlu. Żydzi osiedlali się tu już od XV w.

Synagoga z 1760 r. została spalona przez Niemców. W 1939 r. mieszkało tu 4500 Żydów (65%).

Cmentarz (97-570; ul. Ogrodowa)

Założony w XVIII w. Niemcy nazewnątrz wyłożyli plac przez siedzibą gestapo (dziś mieści się tam szkoła). Obecnie (2011-12) nagrobki są odzyskiwane. Na kirkucie zachowało się 10 nagrobków. Postawiono też tu pomnik.

Muzeum Ludowe Ziemi Przedborskiej

(ul. Kielecka 9) tel. 44 781 50 80; www.przedborz.pl

Czynne: wt.-pt.:8-13; od.:10-13

Zgromadzono tu liczne judaika, m. in.: Tore, macewy, kafle z gwiazdą Dawida, zdjęcia i przedmioty codziennego użytku. Ponadto wytwory sztuki ludowej o tematyce żydowskiej.

Radomsko

Prawa miejskie uzyskało w 1266 r. Położenie osady na skrzyżowaniu dróg handlowych z Krakowa, Wielkopolski i Śląska na Ruś sprzyjało rozwoju miasta. W I Rzeczypospolitej Żydzi mieli tu zakaz osiedlania się. Po rozbiorach od XIX w. zaczęli zasiedlać miasto. W 1834 r. powstała gmina żydowska. W 1843 r. rabin Salomon ha-Kohen Rabinowicz założył dwór chasydzki. Od tej pory był ważnym ośrodek ruchu chasydzkiego. Gmina żydowska należała do bogatych. Wiele fabryk, hoteli i restauracji należało do wyznawców judaizmu. Synagoga z 1908 r. znajdowała się przy obecnej ul. Berka Joselewicza. Podczas II w. św. została zburzona. W 1939 r. mieszkało tu ok. 9000 Żydów (45%).

Cmentarz (97-500; ul. Przedborska 196)

Został założony w 1816 r. Podczas II w. św. Niemcy zdewastowali nekropolię, a na cmentarzu rozstrzelali ponad 1500 Żydów. Zachowało się około 3000 nagrobków.

Muzeum Regionalne im. Stanisława Sankowskiego (ul. Narutowicza 1)

tel. 44 686 00 76; www.muzeum.radomsko.pl

Czynne: pn.,-pt.:10-16; nd.:10-18

Judaika prezentowane są na stałej wystawie historycznej. Są to przedmioty związane z kultem religijnym, takie jak frzy jady (z XIX w.), balsaminka (puszka na wonności), fragment Tory z dodomszczańskiej synagogi z XIX w., tefilin (osobiste pudełeczko na fragmenty tory), dwie lampki chanukowe.

Rawa Mazowiecka

Prawa miejskie otrzymała w 1321 r., w XIV-XV była stolicą księstwa. Położenie przy szlaku handlowym z Pomorza do Małopolski i Rusi sprzyjało rozwojowi miasta. Przed II wojną Żydzi zaczęli osiedlać się 1507 r. Największy napływ nasąpił w XIX w. Przed II w. św. Żyło tu 3000 Żydów (40%).

Cmentarz (96-200, ul. Kazimierza Wielkiego)

Założony w drugiej połowie XVIII w. Podczas II w. św. hitlerowcy zniszczyli cmentarz. Do dziś na terenie cmentarza można odnaleźć fragmenty zniszczonych nagrobków.

Rozprza

Ok. 1272 r. otrzymała prawa miejskie. Rozwojowi osady sprzyjało położenie przy szlaku handlowym z Gdańska do Wielunia i z Rusi na Zachód przez Kalisz. Pierwsi Żydzi zaczęli osiedlać się w XVIII w. Przed II wojną Żydzi stanowili 62% (62%).

Synagoga (97-340; ul. Świerczewskiego)

Powstała w 1898 r. Podczas II w. św. Niemcy zdewastowali synagogę. Po wojnie opuszczony budynek przebudowano na biura i sklepy.

Cmentarz (przed cmentarzem katolickim)

51°17'42.75"N 19°38'23.51"E

Został założony w 1677 r. Zdewastowany przez hitlerowców. Zachowały się trzy nagrobki.

Sieradz

Jest jednym z najstarszych miast w Polsce (od XIII w.). Był miastem królewskim, siedzibą księstwa. Położony na trasie trzech szlaków handlowych o znaczeniu międzynarodowym szybko się rozwijał. Żydzi zaczęli osiedlać się w Sieradzu przed 1453 r., ale ich gwałtowny napływ nastąpił w początkach XIX w. Przed II w. św. żyło ich tu 2800 (30%).

Synagoga (98-200; ul. Wodna 1)